

Religie of regio? Over de bloedgroepen van het CDA

Ruud Koole en Joop van Holsteyn

De rampzalige uitslag voor het Christen Democratisch Appèl (CDA) bij de jongste Tweede Kamerverkiezingen van 9 juni 2010 heeft terstond geleid tot duidingen waarbij de term ‘bloedgroep’ werd gebruikt. De katholieken van Vaals tot Volendam zouden zich te weinig hebben kunnen herkennen in de door de protestantse mannenbroeder Jan Peter Balkenende geleide partij.¹ Dergelijk gemopper was niet helemaal nieuw. Al bij het samenstellen van de kandidatenlijst was er enig protest te horen, vooral uit het katholieke zuiden. De hernieuwde, razendsnelle aanwijzing van Balkenende tot lijsttrekker bracht de Brabantse jongerenafdeling van het CDA er zelfs toe om voormalig burgemeester van Maastricht Gerd Leers naar voren te schuiven.² Bij het opstellen van de lijst was ook verschillende keren te horen dat staatssecretaris Marja van Bijsterveldt gepasseerd was voor de tweede plaats, juist omdat zij niet katholiek was; een andere vrouwelijke staatssecretaris, Ank Bijleveld, nam die plaats in, maar ja, zij was op haar beurt weer geen katholiek uit het zuiden. De onvrede onder katholieken over de lijst bleef aldus bestaan. Sommigen betreurden dan ook des te meer dat minister Camiel Eurlings, een jonge katholiek uit Limburg, geen kandidaat was geweest.³ *NRC Handelsblad* kopte tegen deze achtergrond begrijpelijk: ‘Bloedgroep is bij CDA nog altijd van belang.’⁴

Toch lijkt de werkelijkheid iets ingewikkelder te zijn. Zeker, de protestantse Balkenende was de trekker, maar de bijvoorbeld in de campagne bepaald niet onzichtbare nummer drie op de kandidatenlijst was de katholieke demissionair minister Maxime Verhagen. Een paar dagen na de Tweede Kamerverkiezingen bleek iets meer naar het zuiden trouwens datatholicisme als zodanig geen garantie was voor electoraal succes: de christendemocraten in Vlaanderen leden bij de verkiezingen voor het Belgische federale parlement op 13 juni 2010 eveneens groot verlies, terwijl op de Vlaamse lijst toch echt meer dan voldoende katholieken stonden. Bovendien was ten aanzien van het CDA een katholieke achtergrond kennelijk onvoldoende om onvrede over de kandidatenlijst te voorkomen: het gemis betrof vooral een aansprekende persoon uit het zuiden van het land, wat de vraag oproept of de regio niet zeker zo belangrijk is dan de denominatie.

In deze bijdrage draait het om bloedgroepen. Nagegaan zal worden of verschil in religieuze gezindte van CDA-leden samenhangt met de opvattingen van die leden over politieke kwesties, over de wijze waarop de eigen partij intern functioneert, over hoe de beginselen van de partij moeten worden gewaardeerd en over coalitievoorkeuren. Op deze manier wordt geprobeerd de inhoudelijke consequenties van een eventuele onder- of oververtegenwoordiging van geloofsrichting in het vizier te krijgen. Wanneer die consequenties op het niveau van partijleden niet waarneembaar zouden zijn, ligt het voor de hand de onvrede over ‘te weinig katholieken op de lijst’ eerder te zoeken in het verlangen naar zogeheten descriptieve vertegenwoordiging van een bepaalde godsdienst. Men wil dan simpelweg ‘één van ons’ zien en horen, ook al heeft hij of zij als het erop aankomt dezelfde opvattingen als een CDA’er van buiten die eigen geloofskring. Indien dat laatste het geval zou blijken te zijn, dan ligt een oplossing voor de hand: een evenwichtiger samenstelling van de kandidatenlijst naar religie. Indien genoemde consequenties wel waarneembaar zijn, kan weliswaar voor dezelfde oplossing worden gekozen, maar dan is de verdeeldheid van het CDA fundamenteeler. Dan zouden bloedgroepen namelijk staan voor inhoudelijke of andere relevante politieke verschillen.

Alvorens in te gaan op de vraag naar het bestaan van bloedgroepen op basis van onderzoek onder leden van het CDA, is een enkele opmerking over de term ‘bloedgroep’ van belang. Toen het CDA in 1980 na vele jaren onderhandelen ontstond uit het samengaan van twee protestantse partijen (Christelijk-Historische Unie – CHU, en Anti-Revolutionaire Partij – ARP) met een katholieke partij (Katholieke Volkspartij – KVP), werden in een ‘fusieprotocol’ strikte afspraken gemaakt over de verhoudingen tussen ‘bloedgroepen’ in de organen en de fracties van de nieuwe partij.⁵ De moeizame totstandkoming van het CDA als fusie van drie partijen uit twee verschillende en in een niet zo heel ver verleden duidelijk antagonistische zuilen lag ten grondslag aan deze strikte, gedetailleerde regeling, die velen noodzakelijk zullen hebben geacht.⁶ Toen mr. J.L. Heldring bij gelegenheid van zijn negentigste verjaardag gevraagd werd naar zijn grootste vergissing in zijn lange loopbaan als politiek columnist, verwees hij naar de ‘onmogelijkheid’ van het CDA juist vanwege de bloedgroepen: ‘Ik heb in de jaren zestig geschreven dat het CDA nooit tot stand zou komen. Ik dacht dat die bloedgroepen, de cultuur van de samenstellende delen, toch te verschillend waren. Daar heb ik mij in vergist. Merkwaaardig genoeg, dat katholieken en protestanten één partij konden vormen. En ik begrijp het nóg niet.’⁷

Het fusieprotocol van 1980 sprak over niet minder dan vier bloedgroepen: voormalige leden van KVP, ARP en CHU, alsmede de ‘rechtstreekse leden’ van het CDA, die vanaf 25 april 1975 lid zijn geworden van het gelijknamige federatieve samenwerkingsverband van de drie moederpartijen.⁸ Dat protocol zou, zo was oorspronkelijk het idee, vier jaar gelden, maar werd iets eerder buiten werking gesteld. De nieuwe partij had zich stevig gevestigd en de aanvankelijke vrees voor uiteenvallen was weggeëbd. Bovendien was het aantal partijleden dat nooit lid was geweest van één van de drie moederpartijen, relatief sterk gegroeid (zie tabel

7 in de bijlage). De bepalingen in het fusieprotocol werden dan ook als klemmend ervaren en terzijde geschoven. Sindsdien is er in het CDA formeel geen sprake meer geweest van bloedgroepen.

Bij het 25-jarig jubileum van het CDA in 2005 werd tevreden geconstateerd dat de bloedgroepen er niet meer toe deden. Bij die gelegenheid zei Tweede Kamerfractievoorzitter Verhagen, die zelf een van de eerste rechtstreekse leden van het CDA was: 'Nu zou ik van een groot deel van de fractieleden niet weten of ze katholiek of protestants zijn. Het speelt absoluut geen rol meer.'⁹ Echter, de term 'bloedgroep' kwam op gezette tijden toch bovendrijven, al wordt daar – zie de uitspraken van Verhagen en Heldring – tegenwoordig meestal iets anders mee bedoeld dan bij de oprichting van het CDA. De term 'bloedgroep' heeft een betekenisverschuiving ondergaan en slaat niet meer op het partijpolitieke verleden maar op de kerkelijke affiliatie van de partijleden (of kiezers) in het heden. Gemakshalve worden de gereformeerden en hervormden dan als één protestantse groep beschouwd naast de katholieken. In het navolgende sluiten we aan bij deze meer recente invulling van het idee van bloedgroepen in het CDA.¹⁰

Bloedgroepen in beeld

Het beeld dat wij schetsen van het CDA is gebaseerd op een in 2008 gehouden onderzoek onder partijleden van zeven politieke partijen (CDA, ChristenUnie, D66, GroenLinks, PVDA, VVD en SGP). De dataverzameling vond plaats via een schriftelijke enquête onder een aselechte steekproef van 1500 leden per partij, van wie er wat het CDA betreft 470 de vragenlijst volledig en bruikbaar invulden (respons: 32 procent). Het onderzoek was deels een replicatie van een in opzet en inhoud sterk vergelijkbaar partijledenonderzoek uit 1999 waaraan naast het CDA (deelnemers 609; respons 41 procent) werd deelgenomen door D66, PVDA en VVD.¹¹ In deze bijdrage richten we ons echter niet op een vergelijking tussen partijen, maar op een enkele politieke partij en een vergelijking binnen die ene partij: we gaan op zoek naar de eventuele aanwezigheid van bloedgroepen en hun gevolgen voor houdingen en gedragingen binnen het CDA.¹²

Zoals gezegd gebruiken wij de term 'bloedgroepen' voor de religieuze gezindte van de leden van het CDA. In 2008 gaf van die leden in ons onderzoek 36 procent aan rooms-katholiek te zijn en 60 procent protestants (Nederlands-hervormd, gereformeerd of lid van de Protestantse Kerk in Nederland – PKN); de overige leden van het CDA hingen geen (2 procent) of een ander geloof (3 procent) aan. In het navolgende concentreren we ons op de twee hoofdgroepen in het ledenbestand van het CDA, omgerekend 37 procent katholieke en 63 procent protestantse partijleden. In 1999 was volgens de gegevens van het toenmalige onderzoek de verhouding met 47 procent respectievelijk 54 procent iets minder scheef in het voordeel van de protestanten.

We onderscheiden bloedgroepen naar religie, maar de vervolgvraag is natuurlijk of de groepen overigens van elkaar verschillen of niet, te beginnen ten aanzien van demografische en andere achtergrondkenmerken (zie tabel 1). We zien dat de bloedgroepen, die per definitie een verschillend geloof aanhangen, ook in de beleving van dat geloof afwijken, als we de frequentie van het kerkbezoek als indicator van geloofsbeleving mogen zien. Katholieke CDA-leden bezoeken minder vaak een kerkdienst dan protestantse. In 2008 ging ongeveer een derde deel van de katholieke CDA'ers wekelijks ter kerke en een derde deel maandelijks; het laatste derde deel ging enkele keren per jaar of praktisch nooit. Onder protestanten is die verhouding anders, met een meerderheid (59 procent) die wekelijks een kerkdienst bijwoont en een kwart dat zegt dat enkele keren per maand te doen. Vergeleken met 1999 is het kerkbezoek onder vooral katholieke CDA-leden gedaald, terwijl onder protestantse leden die teruggang afwezig of uiterst gering is. Overigens past het patroon voor CDA-leden – geringer kerkbezoek bij katholieken dan bij protestanten, en door de tijd heen enige afname van kerkbezoek – bij het totaalbeeld voor alle Nederlandse gelovigen.¹³

Ten aanzien van andere kenmerken onderscheiden de bloedgroepen zich niet van elkaar. Zo is in beide groepen (in 2008 en 1999) een overgrote meerderheid (rond 75 procent) man. Ook leeftijd is geen onderscheidende factor: 70 procent of meer van de protestantse en katholieke leden is in 2008 het zestigste levensjaar voorbij, en leden onder de veertig zijn schaars. Dat het CDA-ledenbestand aan het vergrijzen is, is met een toename van de gemiddelde leeftijd van 57 in 1986 via 61 in 1999 naar 67 in 2008 een feit, maar die vergrijzing kan aan de ene noch aan de andere bloedgroep worden toegeschreven.¹⁴ Ook het aandeel katholieke en protestantse leden dat lager of basisonderwijs als hoogste opleiding heeft genoten, of onderwijs op hbo- en universitair niveau, is vergelijkbaar, met overigens veel meer leden in de laatste dan in de eerstgenoemde groep.

Ten slotte is het zo dat de beide bloedgroepen wat betreft de werkstatus op het moment waarop de enquête werd gehouden en de sociale klasse waartoe de respondenten zich zeggen te rekenen, eveneens in grote lijnen met elkaar overeenkomen.¹⁵ Met betrekking tot sociale klasse waren in 1999 en zijn in 2008 de leden die zich rekenen tot de arbeidersklasse in de heel kleine minderheid in een partij die overwegend leden kent uit de middenklasse en iets daarboven. Wat werkstatus betreft zien we – in 2008 sterker dan in 1999 – dat een zeer substantieel deel van de leden weliswaar betaald werk heeft verricht maar dat niet meer doet, wat uiteraard samenhangt met de geconstateerde voortgaande vergrijzing binnen de partij. Het aantal leden dat ten tijde van de enquête nog betaald werk had, is zowel bij katholieken als bij protestanten afgenomen van ongeveer 45 naar 25 procent respectievelijk 33 procent.

Tabel 1. CDA-bloedgroepen vergeleken op basis van achtergrondkenmerken, 1999 en 2008

<i>Achtergrondkenmerken partijleden</i>	Bloedgroepen CDA			
	2008		1999	
	katholiek	protestants	katholiek	protestants
<i>Frequentie kerkbezoek</i>				
– elke week of vaker	32	59	44	63
– enkele keren per maand	35	25	28	25
– enkele keren per jaar	29	9	22	8
– (praktisch) nooit	4	7	6	4
Totaal	100%	100%	100%	100%
N=	162	276	259	299
<i>Geslacht</i>				
– man	74	76	73	78
– vrouw	27	24	27	23
Totaal	101%	100%	100%	101%
N=	162	277	256	293
<i>Leeftijd</i>				
– 18-30	1	1	2	3
– 31-40	3	3	5	7
– 41-50	6	6	12	13
– 51-60	14	20	29	23
– 61+	77	70	53	54
Totaal	101%	100%	101%	100%
N=	146	260	255	293
<i>Hoogste opleiding</i>				
– lager onderwijs, basisonderwijs	4%	2%	7%	6%
– hbo, wo	37%	41%	32%	38%
<i>Subjectieve sociale klasse</i>				
– hogere klasse/hogere middenklasse	43	41	40	41
– gewone middenklasse	53	53	54	49
– hogere en gewone arbeidersklasse	5	6	7	9
Totaal	101%	100%	101%	99%
N=	160	263	245	276

Tabel 1. (vervolg)

<i>Achtergrondkenmerken partijleden</i>	Bloedgroepen CDA			
	2008		1999	
	katholiek	protestants	katholiek	protestants
<i>Werkstatus</i>				
– verricht betaald werk	25	33	46	44
– verrichtte betaald werk, nu niet meer	68	63	48	51
– nooit betaald werk verricht	7	4	6	5
Totaal	100%	100%	100%	100%
N=	159	274	253	293
<i>Meest gelezen landelijke krant</i>	<i>de Volkskrant</i> (15%)	<i>Trouw</i> (53%)	<i>NRC</i> (19%)	<i>Trouw</i> (49%)
<i>Lidmaatschap omroep (als lid)</i>	KRO (89%)	NCRV (80%)	KRO (77%)	NCRV (86%)
<i>Eerder lid geweest van</i>				
– ARP	–	70%	–	–
– KVP	93%	–	–	–
– CHU	–	26%	–	–
– ARP/CHU/KVP	–	–	85%	96%
N=	54	148	58	97
<i>Bëëindiging lidmaatschap CDA</i>				
– principieel uitgesloten	22	25	26	25
– geen behoefte op te zeggen	65	63	61	63
– meer dan eens overwogen om op te zeggen	11	12	12	11
– denk binnenkort op te zeggen	1	0	2	1
Totaal	99%	100%	101%	100%
N=	162	276	260	298

Bron: Leids Partijledenonderzoek 1999 en 2008

– Voor 1999 is een uitsplitsing naar een van de moederpartijen waarvan men eerder lid is geweest om praktische redenen niet mogelijk.

Op andere punten laten katholieken en protestanten zich duidelijker naar hun religieuze en onderliggende verzuilde achtergrond kennen. Bijvoorbeeld met

betrekking tot de media die men prefereert, zoals de landelijke krant die men leest. Katholieke CDA'ers zijn op dit punt heel divers, met in 2008 *de Volkskrant* en in 1999 *NRC Handelsblad* als meest gelezen landelijke krant – maar met heel lage percentages van 15 procent respectievelijk 19 procent, die maar net uitsteken boven die van andere landelijke dagbladen. Bij protestantse CDA-leden is echter *Trouw* met afstand de meest gelezen landelijke krant, en wel door ongeveer de helft van deze groep. Van de CDA'ers die lid zijn van een omroep is in 2008 onder de katholieken 89 procent dat van de KRO (1999: 77 procent) en onder de protestanten 80 procent van de NCRV (1999: 86 procent). En als men al eerder lid van een politieke partij is geweest, is dat in de regel een van de partijen die bij de fusie in het CDA zijn opgegaan. Van de katholieke CDA'ers die in 2008 aangaven eerder van een partij lid geweest te zijn, ging het in 93 procent van de gevallen om de KVP; in de protestantse bloedgroep ging het om 70 procent ARP en 26 procent CHU. Voor het jaar 1999 zijn de drie gefuseerde partijen in de definitieve dataset in een enkele categorie ondergebracht, maar de totaalpercentages doen vermoeden dat de situatie op dit punt toen niet wezenlijk anders is geweest dan in 2008.

Overigens lijkt de partijtrouw aanzienlijk te zijn: van de leden gaf, onafhankelijk van bloedgroep en het jaar waarin de enquête werd gehouden, ongeveer 25 procent aan het opzeggen van het partijlidmaatschap principieel uit te sluiten; ruim 60 procent meldde op het moment van het onderzoek er geen behoefte aan te hebben om het lidmaatschap op te zeggen. In alle gevallen overwoog ongeveer een op de tien leden meer dan eens om voor het CDA te bedanken, terwijl een enkeling aangaf dat daadwerkelijk op korte termijn te zullen doen.

Samenvattend: op basis van hun sociaaldemografische karakteristieken laten de katholieke en protestantse bloedgroepen zich niet eenvoudig onderscheiden. Er is niet of nauwelijks verschil in geslacht, leeftijd, opleiding, sociale klasse en werkstatus. Verschil is wel aanwezig ten aanzien van die aspecten die dichter in de buurt bij religie als definiërend kenmerk komen: protestantse CDA'ers gaan wat vaker naar de kerk dan katholieke; hebben het dagblad *Trouw* nog altijd als hun lijfblad en zijn lid van de NCRV, terwijl katholieke leden hun contributie aan de KRO verschuldigd zijn; de eersten zijn mogelijk in het verleden lid geweest van een van de twee protestantse partijen (ARP, CHU) die zijn opgegaan in het CDA, waar de partijpolitieke herkomst van katholieken de KVP geweest is.

Bloedgroepen en inhoudelijke opvattingen

Discussies over bloedgroepen in het CDA gaan wellicht meer over politiek-inhoudelijke zaken dan over achtergrondkenmerken. Voor de eenheid of verdeeldheid in de partij is de vraag naar de al dan niet gedeelde politieke posities en inhoudelijke standpunten van relatief veel gewicht. Is er in dezen een onderscheid zichtbaar tussen de twee bloedgroepen? Aan de hand van enkele meer abstracte doelstellingen van de eigen partij en vervolgens op basis van enkele politieke vraagstukken en

een globale zelfbeoordeling in termen van links en rechts zal in deze paragraaf worden nagegaan wat de meningen van katholieke en protestantse leden van het CDA zijn.

Allereerst de algemene doelstellingen van de partij. Voor leden zijn die van belang, althans zij vonden het van belang om zich te kunnen inzetten voor die doelstellingen op het moment dat zij zich aansloten bij hun partij. Als motief om lid te zijn geworden, gaf in 2008 slechts 9 procent van zowel katholieken als protestanten aan dat het zich kunnen inzetten voor de doelstellingen volstrekt onbelangrijk was, 33 procent respectievelijk 37 procent dat deze reden niet zo belangrijk was, en in totaal meerderheden van 58 procent en 55 procent gaven aan dat het zich kunnen inzetten voor de doelstellingen een tamelijk dan wel zeer belangrijke reden was om lid te worden van het CDA. De in 1999 gestelde vraag leverde met respectievelijk 59 procent en 62 procent een vergelijkbaar beeld op voor de laatstgenoemde antwoordalternatieven. Maar om welke doelstellingen gaat het dan, en zien we hier verschil tussen bloedgroepen? Voor 2008 is relevante informatie beschikbaar (in 1999 is de vraag niet gesteld). De aan het onderzoek deelnemende partijleden is een twintigtal mogelijke doelstellingen voorgelegd met de vraag aan te geven hoe belangrijk of onbelangrijk die voor het CDA zouden moeten zijn. Tabel 2 bevat een overzicht van deze doelstellingen en het percentage leden dat van de betreffende doelstelling aangaf dat deze 'zeer belangrijk' voor het CDA zou moeten zijn.

Van de twintig doelstellingen zijn er in de ogen van CDA-leden vijf die door een meerderheid bij uitstek nastrevenswaardig worden geacht. Deze top vijf wordt bij zowel katholieken als protestanten gevonden: het handhaven van normen en waarden (zeer belangrijk volgens 71 procent van de katholieke en 70 procent van de protestantse leden), het in stand houden van de rechtsstaat (69 procent en 67 procent), het bevorderen van sociale rechtvaardigheid (56 procent en 63 procent), het bevorderen van onderling respect (62 procent en 57 procent) en het bevorderen van de wereldvrede (61 procent en 59 procent).

Ook over doelstellingen die minder prioriteit verdienen, zijn de bloedgroepen het eens. Het terugdringen van de rol van de overheid hoeft geen belangrijke doelstelling van het CDA te zijn, evenmin als het streven naar meer inspraak en democratie, het bevorderen van individuele vrijheid en het bevorderen van economische groei; er schijnt nog altijd meer dan brood alleen te zijn. Dat laatste wordt trouwens meer als zodanig ervaren door protestantse dan door katholieke CDA'ers, gezien het feit dat het bevorderen van het ondernemersklimaat als een zeer belangrijke doelstelling van de partij wordt gezien door 39 procent van de katholieken en slechts 31 procent van de protestanten. Alleen als het gaat om het handhaven van het christelijke karakter van Nederland is er een vergelijkbaar grote discrepantie – let wel: nog altijd minder dan tien procentpunten verschil – tussen de onderscheiden bloedgroepen.

Tabel 2. CDA-bloedgroepen vergeleken op basis van het belang van partijdoelstellingen, 2008

<i>Doelstelling partij</i>	Percentage 'zeer belangrijk'		
	katholiek (143 ≤ N ≤ 156)	protestants (256 ≤ N ≤ 270)	CDA als geheel (422 ≤ N ≤ 451)
– handhaven normen en waarden	71	70	70
– in stand houden rechtsstaat	69	67	68
– bevorderen sociale rechtvaardigheid	56	63	59
– bevorderen onderling respect	62	57	59
– bevorderen wereldvrede	61	59	59
– waarborgen vrijheid individu	47	44	46
– handhaven sociale voorzieningen	49	44	45
– in stand houden verzorgingsstaat	46	44	44
– bieden gelijke kansen alle burgers	43	41	42
– handhaven christelijke karakter land	36	44	41
– emancipatie zwakkeren samenleving	37	41	40
– streven schoon en duurzaam milieu	34	40	37
– bevorderen samenwerking burgers	38	34	36
– bevorderen ondernemersklimaat	39	31	34
– bevorderen internationale solidariteit	33	34	34
– in stand houden Nederlandse identiteit	34	33	34
– bevorderen economische groei	30	26	27
– bevorderen individuele vrijheid	27	25	27
– streven naar meer inspraak en democratie	20	18	19
– terugdringen rol overheid	12	13	13

Bron: Leids Partijledenonderzoek 2008

- De doelstellingen zijn geordend van hoog naar laag naar het oordeel binnen het CDA als geheel.
- De gegevens voor het CDA als geheel hebben betrekking op alle partijleden die aan het onderzoek hebben deelgenomen, ongeacht hun religie.

Over wat het allerbelangrijkste doel van het CDA dient te zijn, bestaat verschil van mening, maar dan in de partij als geheel en niet tussen de in religieuze termen gedefinieerde bloedgroepen. Immers, tussen de beide bloedgroepen bestaat nauwelijks verschil over de rangorde van geprioriteerde doelstellingen, maar geen enkele doelstelling springt er echt uit. Zowel bij de katholieke als bij de protestantse bloedgroep scoren het handhaven van normen en waarden en het bevorderen van sociale rechtvaardigheid zo rond de 20 procent als de doelstelling die naar hun mening het allerbelangrijkste dient te zijn voor het CDA (zie tabel 3). Het is opvallend dat voor een beperkte groep katholieke partijleden de handhaving van het christelijke karakter van Nederland hoge prioriteit heeft, terwijl deze doelstel-

Tabel 3. CDA-bloedgroepen vergeleken op basis van de belangrijkste doelstellingen van de partij, 2008

	allerbelangrijkste doelstelling
– voor katholieke partijleden CDA (N=140)	1) handhaven normen en waarden (21%) 2) bevorderen sociale rechtvaardigheid (19%) 3) handhaven christelijk karakter land (14%)
– voor protestantse partijleden CDA (N=228)	1) bevorderen sociale rechtvaardigheid (22%) 2) handhaven normen en waarden (18%) 3) instandhouden rechtsstaat (14%)
– voor CDA als geheel (N=387)	1) bevorderen sociale rechtvaardigheid (22%) 2) handhaven normen en waarden (19%) 3) handhaven christelijk karakter land (12%)

Bron: Leids Partijledenonderzoek 2008

– De gegevens voor het CDA als geheel hebben betrekking op alle partijleden die aan het onderzoek hebben deelgenomen, ongeacht hun religie.

ling meer in den brede onder katholieke leden niet vaak als zeer belangrijk wordt gezien.

Van de leden van het CDA is ook zowel voor 2008 als 1999 bekend wat hun mening is ten aanzien van enkele belangrijke politieke vraagstukken (zie tabel 4), die tevens kunnen worden gezien als manifestaties van binnen het Nederlandse politieke en electorale bestel aanwezige relevante scheidslijnen. Over de hoeveelheid en aard van die scheidslijnen is het debat nog niet beslecht, maar dat er – zeker voor een partij als het CDA – nog enige relevantie dient te worden toegekend aan de ethische dimensie lijkt evident.¹⁶ Het euthanasievraagstuk is daaraan gerelateerd, en ten aanzien van die politieke kwestie kennen we de opvattingen van katholieke en protestantse leden van het CDA. In 2008 zowel als in 1999 is de protestantse bloedgroep wat terughoudender wat betreft het toestaan van euthanasie dan de katholieke, maar in beide jaren lopen de meningen niet al te zeer uiteen. Wat wellicht veel opmerkelijker is, is dat de mening binnen het ledenbestand van het CDA als geheel een aanzienlijke ontwikkeling heeft doorgemaakt. In 1999 hadden tegenstanders van euthanasie zowel onder katholieke als protestantse leden nog de overhand op voorstanders, terwijl in 2008 in beide bloedgroepen het aantal leden dat neigt naar het toestaan van euthanasie veel groter is dan de groep die juist neigt naar het verbieden ervan. Maar zoals gezegd: tussen beide bloedgroepen bestond in 1999 noch in 2008 een groot verschil van mening.

Tabel 4. CDA-bloedgroepen vergeleken op basis van enkele politieke vraagstukken, 1999 en 2008

<i>Opvattingen partijleden over:</i>	Bloedgroepen CDA			
	2008		1999	
	katholiek	protestants	katholiek	protestants
<i>Euthanasie</i>				
[1, 2] verboden	11	13	28	27
[3, 4, 5]	31	43	47	57
[6, 7] toegestaan	58	44	25	17
Totaal	100%	100%	100%	101%
N=	160	268	238	271
gemiddelde positie	5,2	4,9	4,0	3,8
<i>Inkomensverschillen</i>				
[1, 2] groter	6	4	9	3
[3, 4, 5]	66	64	66	71
[6, 7] kleiner	29	32	26	25
Totaal	101%	100%	101%	99%
N=	157	268	235	275
gemiddelde positie	4,8	4,8	4,5	4,6
<i>Allochtonen</i>				
[1, 2] behoud eigen cultuur	7	6	4	3
[3, 4, 5]	51	53	54	66
[6, 7] geheel aanpassen	42	40	42	32
Totaal	100%	99%	100%	99%
N=	160	267	241	278
gemiddelde positie	5,0	5,0	5,1	4,9
<i>Europese eenwording</i>				
[1, 2] eenwording moet verder	25	28	39	23
[3, 4, 5]	54	56	52	68
[6, 7] eenwording is al te ver	21	16	9	9
Totaal	100%	100%	100%	100%
N=	160	264	240	271
gemiddelde positie	3,9	3,6	3,1	3,3

Tabel 4. (vervolg)

<i>Opvattingen partijleden over:</i>	Bloedgroepen CDA			
	2008		1999	
	katholiek	protestants	katholiek	protestants
<i>Criminaliteit</i>				
[1, 2] optreden te hard	1	0	–	–
[3, 4, 5]	28	38	–	–
[6, 7] optreden moet harder	70	62	–	–
Totaal	99%	100%	–	–
N=	162	266	–	–
gemiddelde positie	5,8	5,6	–	–
<i>Links-rechts zelfplaatsing</i>				
[1, 2, 3] links	3	10	9	10
[4, 5]	29	27	35	37
[6, 7]	39	35	33	34
[8, 9, 10] rechts	29	26	24	20
Totaal	100%	98%	101%	101%
N=	150	259	227	267
gemiddelde zelfplaatsing	6,4	6,1	6,0	5,8

Bron: Leids Partijledenonderzoek 1999 en 2008

– De formulering van de vragen in 1999 en 2008 wijkt in details van elkaar af, wat gevolgen kan hebben gehad voor de beantwoording en daarmee voor de vergelijking van de uitkomsten van 2008 met die van 1999.

– De vraag over het optreden ten aanzien van criminaliteit was niet opgenomen in het onderzoek van 1999.

– Alle vragen met betrekking tot politieke vraagstukken zijn beantwoord met behulp van een zogeheten ‘zevenpuntsschaal’, waarbij was aangegeven voor welke positie de uiteinden of uiterste posities van de schaal inhoudelijk stonden.

Als we de opvattingen over de inkomensverdeling in Nederland beschouwen als indicator van een onderliggende sociaaleconomische tweede dimensie, zien we dat deze scheidslijn binnen het CDA geen verdeeldheid heeft gegenereerd. Zowel in 1999 als in 2008 zijn de opvattingen van katholieke en protestantse leden sterk gelijkend, en de afgelopen tien jaar heeft zich – althans op geaggregeerd niveau – nauwelijks een verschuiving voorgedaan. In beide jaren koos een ruime tweederdemeerderheid der CDA-leden voor een middenpositie tussen nivellering en denivellering, maar eveneens in beide jaren waren er meer voorstanders van het

verkleinen dan van het vergroten van de verschillen van inkomens in ons land. Voor beide jaren en voor beide bloedgroepen geldt dat ongeveer 25 à 30 procent meende dat inkomensnivellering wenselijk is.

Het debat over immigratie en integratie sluimerde al langer zonder heftige of zelfs duidelijk merkbare politieke en electorale gevolgen, maar met de komst en het succes van Pim Fortuyn op het politieke toneel in de jaren 2001-2002 nam het zogenoemde minderhedenvraagstuk plots een zeer prominente plek in op de maatschappelijke en politieke agenda.¹⁷ Onder de leden van het CDA lijkt dit alles slechts geringe opinieveranderingen tot gevolg te hebben gehad, wat misschien niet mag verbazen gezien het feit dat al in 1999 het aantal leden dat meende dat allochtonen en minderheden in Nederland zouden moeten kunnen leven met behoud van alle gewoonten van de eigen cultuur uiterst gering was. Meer onder katholieke dan onder protestantse leden vond men juist dat aanpassing aan de Nederlandse cultuur wenselijk was. In 2008 is dat verschil tussen de bloedgroepen geheel verdwenen: katholieke leden zijn niet van mening veranderd vergeleken met tien jaar eerder, maar onder protestanten heeft de opvatting dat allochtonen zich geheel hebben aan te passen na 1999 enigszins aan steun gewonnen. In 2008 zijn onder beide bloedgroepen vier op de tien CDA-leden deze opinie toegegaan.

Niet alleen de vraag wie Nederlander is en wat de Nederlandse identiteit kenmerkt, houdt Nederland de laatste jaren nadrukkelijk bezig, maar ook de vraag wat Nederland is en wat zijn plaats is in Europees verband binnen een voortgaand proces van Europese integratie. Het referendum over de zogenaamde Europese grondwet maakte duidelijk dat het enthousiasme aangaande het Europese project op het niveau van de politieke elite aanzienlijk groter was dan onder gewone Nederlandse burgers.¹⁸ De grondwet werd weggestemd en het 'beeld van het traditioneel pro-Europese Nederland [...] werd daarmee een zware slag toegebracht'.¹⁹ Programmatisch mag het CDA dan nog altijd wel overwegend pro-Europa zijn, maar de eigen aanhang was verdeeld, met de helft van de CDA-kiezers van 2003 die tegen de grondwet zou hebben gestemd.²⁰

Het stemgedrag van de leden in het referendum is onbekend, maar ook daar is althans op het niveau van opvattingen verdeeldheid te bespeuren, zij het dat het niet de bloedgroepen zijn die hieraan ten grondslag liggen. In 1999 nam een groot deel van de leden een middenpositie in tussen verdergaande Europese eenwording enerzijds en de mening dat die eenwording al te ver is gegaan anderzijds. Van de CDA-leden met een uitgesproken positie waren er meer voor dan tegen verdere integratie: 39 procent van de katholieke en 23 procent van de protestantse leden wenste in 1999 dat de Europese eenwording verder zou gaan, tegenover 9 procent in beide groepen die meende dat het proces al te ver was gegaan. Een kleine tien jaar later, waarin uiteraard het proces van Europese integratie enkele belangrijke momenten heeft gekend (onder andere de invoering van de euro, de uitbreiding van de Europese Unie, het referendum over de Europese grondwet), is het enthousiasme onder beide bloedgroepen enigszins bekoeld, waarbij het niet de protestanten maar juist de katholieken zijn die voorgaan in het bepleiten van

terughoudendheid. Eerder bepleitten protestanten minder vaak dan katholieken een verdergaande Europese eenwording, hetgeen men zou kunnen verbinden met de vrees voor een door katholieken gedomineerd *Europe vaticane*.²¹ In 2008 zijn het juist katholieken die op de rem van de Europese integratie trappen. In de katholieke bloedgroep houden voorstanders (25 procent) van verdere eenwording en zij die menen dat die eenwording te ver is gegaan (21 procent) elkaar in evenwicht; onder protestanten is de verhouding 28 tegen 16 procent en hebben aldus voorstanders van voortgaande integratie de overhand.

Een onderwerp dat minder eenvoudig gerelateerd kan worden aan een eventuele onderliggende politieke dimensie is het optreden tegen criminaliteit. Leden van het CDA zijn in 2008 in overgrote meerderheid van mening dat dit overheidsop-treden harder mag zijn, katholieken een fractie meer dan protestanten. In 1999 is de vergelijkbare vraag niet gesteld, wat jammer is omdat – althans voor 2008 – blijkt dat het criminaliteitsvraagstuk in de ogen van CDA-leden een uiterst klem-mende aangelegenheid is. Op de vraag welke politieke kwestie het CDA met voorrang zou moeten proberen aan te pakken en op te lossen – met een gedwongen keuze tussen vraagstukken rondom euthanasie, inkomensverdeling, integratie, Europese eenwording, sociale uitkeringen, de bouw van kerncentrales, criminaliteit en het uitzenden van militaire missies –, kwamen namelijk twee problemen duidelijk als meest urgent naar voren. Volgens 22 procent van de katholieke en 26 procent van de protestantse leden zou de eigen partij voorrang dienen te geven aan de aanpak en oplossing van de kwestie van de integratie, vergeleken met 24 procent respec-tievelijk 21 procent met een voorkeur voor een dergelijke voorrangsaanpak van het criminaliteitsvraagstuk. De verleiding om op basis van deze gegevens te speculeren over het mogelijke verlies bij de Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 van het CDA – met name in het zuiden van het land – aan de Partij voor de Vrijheid (pvv), die juist deze onderwerpen prominent op de eigen agenda had staan, wordt hier weerstaan.

Ten tijde van de recente Kamerverkiezingen, die naar veler mening konden worden begrepen tegen de achtergrond van een traditionele links-rechts verdeling in politiek en electoraat – ‘Gezellig, links en rechts zijn terug,’ aldus *de Volkskrant* aan het einde van 2009 – werd meer dan eens gesuggereerd dat het CDA naar rechts zou zijn opgeschoven en op rechts zou mikken, of op zijn minst als middenpartij naar rechts zou leunen.²² Onder de geënquêteerde leden lijkt inderdaad een zekere verrecht-sing waarneembaar te zijn, in het bijzonder in de katholieke bloedgroep. In 1999 was er in beide bloedgroepen wat betreft de links-rechts positionering nog een vrij krappe meerderheid van rechtse leden in het CDA. In 2008 lagen de ver-houdingen anders. In dat jaar rekende 37 procent van de protestantse leden van het CDA zich in mindere of meerdere mate tot politiek links (1999: 47 procent), vergeleken met 61 procent die zichzelf in enige mate rechts achtte (1999: 54 procent). De katholieke bloedgroep was in 2008 nog aanzienlijk schever verdeeld met 32 procent linkse en meer dan het dubbele aandeel aan rechtse leden, te weten 68 procent. In globale ideologische termen lijken de bloedgroepen aldus de afgelopen tien jaar

uit elkaar gegroeid te zijn, met een relatief rechts katholiek ledensegment binnen de partij, dat – zoals we hebben gezien – in absolute aantallen overigens wel aanzienlijk kleiner is dan de protestantse component. Dat kan eventueel bij katholieken het gevoel hebben bevorderd dat zij in ideologisch opzicht ondervertegenwoordigd zijn – we laten wederom nadere speculatie aangaande het succes van de uitgesproken rechtse PVV in traditionele katholieke CDA-bolwerken achterwege...

Bloedgroepen en de partij

Het CDA is als partij een traditionele ledenorganisatie met op 1 januari 2008, het jaar van ons meest recente ledenonderzoek, in totaal 69.200 leden, meer dan welke andere Nederlandse partij ook maar ruim minder dan in het verleden (zie tabel 7 in de bijlage).²³ Echter, niet zozeer de teruglopende ledentallen maar veeleer het bij kiezers uit de gunst raken, lijkt een forse impuls gegeven te hebben aan de gevestigde Nederlandse partijen om over te gaan tot wijzigingen binnen de partij in het kader van de interne partijdemocratie. Partijen hebben zich in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw, in het bijzonder na de revolutie van Fortuyn, gemanifesteerd als ‘een interessante proeftuin voor experimenten met directe democratie’.²⁴ Hoe staan die leden hier tegenover, en is er vanuit dit perspectief verschil waar te nemen tussen de katholieke en protestantse bloedgroep in het CDA? Ervaringen met de verschillen tussen de meer verticaal (*top down*) gestructureerde katholieke kerk enerzijds en de meer horizontaal (*bottom up*) georganiseerde protestantse kerken hebben immers wellicht sporen nagelaten in het denken over de interne organisatie van en vraagstukken van zeggenschap binnen de partij.

Allereerst moeten we ons realiseren dat het partijlidmaatschap voor een deel van de leden het begin en tevens einde van het activisme binnen de partij betekent, los van de al dan niet toegenomen mogelijkheden om actief te zijn en invloed uit te oefenen. In het partijledenonderzoek is onder meer gevraagd naar de inschatting van het eigen activisme. Een zeer aanzienlijk deel van de leden van het CDA geeft dan aan eigenlijk niet of nauwelijks actief te zijn (zie tabel 5). Een overgrote meerderheid van 73 procent van de katholieke leden zegt van zichzelf niet (zo) actief te zijn en onder protestanten is dit 76 procent; de gegevens voor 1999 wijken hier niet wezenlijk van af.²⁵ Dan resteert er in beide bloedgroepen ongeveer een kwart van de leden dat tamelijk dan wel zeer actief zegt te zijn; van deze groep maken ook leden deel uit die een vertegenwoordigende functie vervullen en dat weliswaar namens hun partij doen, maar strikt genomen in die hoedanigheid niet actief hoeven te zijn in de partij.²⁶

Overigens heeft het CDA te maken met een afname van het activisme van zijn leden, als we althans mogen afgaan op de eigen inschatting van de leden: een meerderheid laat weten in het heden minder actief te zijn dan in het verleden, en kleine minderheden van rond 10 procent geven aan – zowel onder katholieken als

Tabel 5. CDA-bloedgroepen, activisme en opvattingen over de partij, 1999 en 2008

<i>Partijleden en hun partij</i>	Bloedgroepen CDA			
	2008		1999	
	katholiek	protestants	katholiek	protestants
<i>Subjectief activisme</i>				
– (vrijwel) niet actief	36	43	43	38
– niet zo actief	37	33	26	36
– tamelijk actief	22	18	21	19
– zeer actief	6	6	10	7
Totaal	101%	100%	100%	100%
N=	163	268	255	289
<i>Subjectief activisme verleden en heden</i>				
– in heden minder actief dan in verleden	64	60	54	53
– in heden even actief als in verleden	28	31	35	37
– in heden actiever dan in verleden	9	9	11	10
Totaal	101%	100%	100%	100%
N=	140	248	237	268
<i>Subjectief activisme heden en toekomst</i>				
– in toekomst minder actief dan in heden	47	45	–	–
– in toekomst even actief als in heden	42	43	–	–
– in toekomst actiever dan in heden	12	12	–	–
Totaal	101%	100%	–	–
N=	129	236	–	–
<i>Omdat de partijtop toch alles beslist, hebben activiteiten van partijleden zoals ik weinig zin</i>				
- (helemaal) mee oneens	55	63	47	53
- deels oneens, deel eens	33	28	36	31
- (helemaal) mee eens	12	9	17	16
Totaal	100%	100%	100%	100%
N=	141	250	232	266

protestanten, en voor beide jaren – dat men in het heden actiever is dan in het verleden. En het zal er waarschijnlijk niet ‘beter’ op worden: op de in 2008 voorgelegde vraag hoe relatief actief men in de toekomst denkt te zijn, laat bijna

Tabel 5. (vervolg)

<i>Partijleden en hun partij</i>	Bloedgroepen CDA			
	2008		1999	
	katholiek	protestants	katholiek	protestants
<i>Actief zijn in de partij is een goede manier om zelf politieke invloed uit te oefenen</i>				
– (helemaal) niet mee eens	4	3	4	8
– deels oneens, deel eens	22	16	23	23
– (helemaal) mee eens	74	81	73	69
Totaal	100%	100%	100%	100%
N=	139	251	231	264
<i>Verkozen afgevaardigden van het CDA moeten zich meer laten leiden door partijleden dan door kiezers</i>				
– (helemaal) niet mee eens	29	32	49	45
– deels oneens, deel eens	43	39	34	33
– (helemaal) mee eens	28	29	17	22
Totaal	100%	100%	100%	100%
N=	153	264	233	265
<i>Een discussie in het CDA mag de eenheid van de partij nooit in gevaar brengen</i>				
– (helemaal) niet mee eens	20	22	23	31
– deels oneens, deel eens	22	25	25	27
– (helemaal) mee eens	59	53	52	42
Totaal	101%	100%	100%	100%
N=	157	267	235	275

Bron: Leids Partijledenonderzoek 1999 en 2008

– De vraag naar het activisme in de toekomst vergeleken met dat in het heden was niet opgenomen in het onderzoek van 1999.

de helft van de leden, ongeacht religie, weten dat men verwacht dan minder actief te zijn dan in het heden, terwijl slechts één op de acht à negen CDA-leden verwacht op termijn actiever te zijn. De totaalindruk die aldus ontstaat, is er een van gestaag afnemend activisme op individueel niveau, in een partij waarvan tevens het ledental afneemt. Het is een open vraag op welk moment een partij als ledenorganisatie

daadwerkelijk last krijgt of heeft van een gebrek aan interne vitaliteit en activisme, maar de ontwikkeling in dezen is – als we op de eigen inschatting van de leden afgaan – bepaald weinig hoopvol voor die mensen die het CDA graag zien als een bruisende partij met tal van actieve leden.

Ten aanzien van activisme bestaat onder leden van het CDA overigens wel een positieve grondhouding. Ten eerste hebben slechts weinigen de indruk dat de partijtop alles beslist en dat eigen activisme daardoor weinig zinvol is. In 2008 is onder katholieke leden slechts 12 procent en onder protestantse leden 9 procent deze mening toegedaan. Vergeleken met 1999 zijn minder leden van mening dat eigen activisme weinig zinvol is vanwege de dominante rol van de partijtop. De zojuist beschreven inschatting van het eigen activisme vertoont trouwens geen (statistisch significant) verband met deze perceptie van de rol van de partijtop. Het is dus niet zo dat men minder actief is omdat men het idee heeft dat de eigen activiteiten weinig zinvol zijn. Een dergelijke relatie ontbreekt eveneens wat betreft de mening ten aanzien van de stelling dat actief zijn een goede manier is om zelf politieke invloed uit te oefenen. In beide bloedgroepen en beide onderzochte jaren is een grote meerderheid van ongeveer 70 tot 80 procent het (helemaal) eens met deze uitspraak, terwijl slechts een enkeling meent dat de stelling niet correct is. Echter, een verband met het eigen daadwerkelijk activisme blijkt afwezig.

Leden van het CDA zijn redelijk eensgezind van mening dat activisme een goede manier is om invloed uit te oefenen, maar over hoever die invloed mag gaan, is men verdeeld. Concreet: de stelling dat verkozen afgevaardigden van het CDA zich meer moeten laten leiden door leden dan kiezers van de partij levert uiteenlopende reacties op, meer binnen de partij als geheel dan tussen de bloedgroepen. In beide bloedgroepen is in 2008 ongeveer 30 procent het eens maar ook 30 procent het oneens met deze relatief grote invloed van de leden ten opzichte van de kiezers. Het is opmerkelijk dat deze verhouding ten opzichte van tien jaar eerder is verschoven in het voordeel van de leden. In 1999 waren aanzienlijk meer CDA-leden het oneens met de stelling, daarmee implicerend dat leden niet boven kiezers gaan – en dat was enkele jaren voor de opkomst van Fortuyn, die gevestigde partijen deed geloven dat er sprake was van een aanzienlijke kloof tussen burgers en politiek, en die een brede beweging van de staat naar de straat in gang wist te zetten. Vijf jaar na de dood van Fortuyn schreef minister-president Balkenende in een brief aan Maarten Fortuyn over de blijvende invloed van diens broer Pim, onder meer vanwege het op de agenda zetten van ‘de kloof’.²⁷ Leden van het CDA gunnen – vergeleken met 1999 in 2008 – die gewone burgers of kiezers evenwel bepaald niet meer invloed op verkozen afgevaardigden dan het meer selecte groepje partij-leden.

De eventuele aanwezigheid van het bestaan van bloedgroepen is uiteraard vooral dan relevant, als men binnen de partij bang is voor verdeeldheid langs deze religieuze lijn. In meer algemene zin blijkt het zo te zijn dat, ongeacht de aard van de discussie en de onderliggende scheidslijnen, men binnen het CDA overwegend van mening is dat een debat in de partij de eenheid van de partij niet in

gevaar mag brengen. Meerderheden van zowel katholieke als protestantse leden zijn deze mening toegedaan en slechts ongeveer 20 procent in de onderscheiden bloedgroepen is het oneens met de betreffende stelling; onder protestantse leden heeft deze mening aanhang ingeboet vergeleken met 1999. Overigens is het CDA niet de enige partij waar een meerderheid het (helemaal) eens is met de stelling dat de eenheid van de partij niet door interne discussie in gevaar mag worden gebracht: van de SGP vindt 66 procent van de leden dit. Bij andere partijen is de huiver op dit punt iets of veel geringer, zoals bij de VVD (46 procent), ChristenUnie (45 procent), PVDA (36 procent), D66 (20 procent) en GroenLinks (17 procent).

Bloedgroepen en coalitievoorkeur

Een van de onderwerpen waarover men binnen een partij intern ernstig van mening zou kunnen verschillen, heeft te maken met de geprefereerde coalitie waarvan men na de landelijke verkiezingen deel zou kunnen en mogen uitmaken. Na de Kamerverkiezingen van juni 2010 bijvoorbeeld vertoonde het CDA op dit punt verdeeldheid. In de aanloop van de verkiezingen hadden enkele prominente christendemocratische ex-politici als Willem Aantjes, Dries van Agt en Ruud Lubbers al laten weten dat samenwerking in een kabinet met de PVV van Geert Wilders eigenlijk onbespreekbaar zou moeten zijn. Pal na de verkiezingen liet de nieuwe partijleider Verhagen even in het midden of een coalitie van CDA, VVD en PVV een optie was of niet, waarmee weer andere christelijke kopstukken als de oud-CNV-voorzitter Doekle Terpstra en oud-minister Peter Kooijmans nogal ongelukkig waren.²⁸ In het Tweede Kamerdebat begin juli 2010 over de eerste informatiefase leek Verhagen duidelijkheid te verschaffen door nadrukkelijk te verklaren dat de verschillen tussen de PVV en het CDA op rechtsstatelijk terrein principieel waren, waarover niet te onderhandelen viel. Maar het kan verkeren, wist Bredero lang geleden al. Columnist Theodor Holman liet Verhagen in een latere fase van het proces van kabinetsformatie, toen de PVV als gevolg van een initiatief van informateur Lubbers toch weer in beeld kwam, hevig ijlen als gevolg van een kwaal genaamd ‘CDA-bloedgroepen’.²⁹

Er kwam uiteindelijk toch een kabinet tot stand dat mede mogelijk werd gemaakt door parlementaire (gedoog)steun van de PVV, al betreft het strikt genomen een regeringscoalitie van slechts het CDA en de VVD. Deze constructie van ‘contract parliamantarism’ is nieuw voor Nederland, en de vraag naar regeringssamenwerking in het ledenonderzoek zal begrepen zijn als een vraag naar partijpolitieke samenwerking in meerderheidscoalities.³⁰ Bij de in juni 2008 voorgelegde vraag met welke (afzonderlijke) partijen het CDA na de volgende Tweede Kamerverkiezingen het best een dergelijke coalitie zou kunnen vormen, kruiste vrijwel niemand de PVV als optie aan: zowel onder katholieke als onder protestantse leden deed niet meer dan 1 procent dat (zie tabel 6). Daarmee was de PVV – toen nog vertegenwoordigd met negen zetels in de Kamer maar hoger scorend in de peilingen –

de minst geliefde coalitiepartner.³¹ Het latere verzet binnen de christendemocratische gelederen tegen vergaande samenwerking van het CDA met de PVV in de innovatieve constructie die het kabinet-Rutte opleverde, is dan ook niet onbegrijpelijk. Eerder is het tegen deze achtergrond opmerkelijk dat op het beslissende congres op 2 oktober 2010 een ruime meerderheid van 68 procent van de ongeveer 4000 aanwezige partijleden groen licht gaf. Hierbij kan de opvatting een rol hebben gespeeld dat het toch echt hoog tijd was voor een nieuwe regering, plus dat er weinig alternatieven leken te zijn, alsook dat in de gekozen variant nog voldoende distantie bestond tussen de eigen partij en de weinig geliefde PVV.

Bij de geringe animo om met de PVV als volwaardige coalitiepartner in zee te gaan, moet opgemerkt worden dat Trots op Nederland (TON) van Rita Verdonk in juni 2008 nog door een deel van vooral de katholieke leden van het CDA als een mogelijke coalitiepartner werd beschouwd. Toen het perspectief van electoraal succes voor TON in 2010 was verdwenen en dat voor de PVV was gegroeid, zouden die leden die trend gevolgd kunnen hebben, maar daarover bestaan echter geen ons bekende gegevens. In elk geval werkten de leden van het CDA nog in 2008 liever in een meerderheidskabinet samen met partijen als SP of GroenLinks aan de linkerzijde en TON aan de rechterzijde van het politieke spectrum dan met de PVV. Voor een op de vijf leden was ook D66 een optie, maar de meest geprefereerde politieke bondgenoten waren de VVD en de daadwerkelijke partners op het moment van de enquête, de ChristenUnie en de PVDA. Katholieken en protestanten hadden hier echter uiteenlopende voorkeuren: onder de eerste groep leden was het grootste deel geporteerd voor de VVD (59 procent), gevolgd door de PVDA (51 procent) en de ChristenUnie (44 procent). Bij de protestantse leden hadden PVDA en ChristenUnie een gelijke voorkeur (64 procent), op enige afstand gevolgd door de VVD (41 procent). Gezien hun iets linksere oriëntatie (in de betekenis van links-rechts zelfplaatsing) is dit verschil in coalitievoorkeur tussen de twee bloedgroepen niet heel verwonderlijk, maar een verschil is het wel. En op dit punt heeft zich tussen 1999 en 2008 enige verwijdering voorgedaan: in het eerstgenoemde jaar liepen de voorkeuren voor geprefereerde coalitiepartners minder sterk uiteen dan in 2008.

Het is overigens opvallend dat de coalitie die premier en partijleider Balkenende voor de verkiezingen van juni 2010 even leek te wensen van partijen die bij uitstek hervormingsgezind zouden zijn – te weten de eigen partij plus GroenLinks, D66 en de VVD – althans in juni 2008 niet bij leden van het CDA was opgekomen als wenselijke optie. Toen ging, vooral onder protestantse leden, de voorkeur nog altijd uit naar de partijen van de zittende coalitie.

Tabel 6. CDA-bloedgroepen en coalitievoorkeur, 1999 en 2008

<i>Partijleden en hun voorkeur voor coalitiepartijen</i>	Bloedgroepen CDA			
	2008		1999	
	katholiek	protestants	katholiek	protestants
<i>Afzonderlijke partijen die het best een coalitie kunnen vormen (in %)</i>				
– CDA	97	100	89	88
– ChristenUnie	44	64	nvt	nvt
– GPV	nvt	nvt	7	15
– RPF	nvt	nvt	8	17
– D66	19	20	11	6
– GroenLinks	5	7	19	25
– PVDA	51	64	59	64
– PVDD	–	0	nvt	nvt
– PVV	1	1	nvt	nvt
– SGP	4	4	6	8
– SP	9	4	3	2
– TON	11	3	nvt	nvt
– VVD	59	41	41	39
N=	152	263	261	300
<i>Combinaties van partijen die het best een coalitie kunnen vormen</i>				
– PVDA-CDA-CU [1999: RPF/GPV]	17	36	3	4
– CDA-VVD-PVV	1	1	nvt	nvt
– PVDA-CDA-VVD	15	12	16	18
– GroenLinks-D66-CDA-VVD	1	–	–	–
N=	167	279	261	300

Bron: Leids Partijledenonderzoek 1999 en 2008

– In het onderzoek is niet gevraagd naar volledige coalities, maar naar afzonderlijke partijen als coalitiegeenoot; de in de onderste rij van de tabel gepresenteerde combinaties zijn later geconstrueerd op basis van die afzonderlijke voorkeuren.

Slot

Het ledenbestand van het CDA geeft weinig aanleiding om te spreken van ‘bloedgroepen’. Katholieken en protestanten verschillen, behalve wat hun kerkelijke affiliatie betreft, feitelijk nauwelijks van elkaar. Hun demografische en sociale

achtergrondkenmerken alsmede hun opvattingen over specifieke politieke kwesties of het functioneren van de partij lopen niet sterk uiteen. Een klein verschil is waarneembaar bij de zelfplaatsing in termen van links en rechts: katholieke CDA'ers zijn de laatste tien jaar wat meer naar rechts opgeschoven dan protestantse, maar voor beide groepen geldt dat ongeveer twee derde van de leden zich (althans in 2008) aan de rechterkant van het politieke spectrum plaatst. Een groter verschil is waarneembaar bij coalitievoorkeuren gemeten aan de hand van afzonderlijke partijen: de toenmalige coalitie van CDA, PVDA en ChristenUnie kreeg in 2008 de meeste voorkeur van beide groepen, maar van de protestantse leden wel duidelijk meer dan van de katholieke. Een coalitie met de PVV was destijds overigens voor geen van beide groepen een serieuze optie; slechts de spreekwoordelijke uitzondering op de regel noemde de partij van Wilders een gewenste coalitiepartner.

CDA-leden zoals wij ze in het voorgaande hebben leren kennen, rechtvaardigen het voortdurende gebruik van de term 'bloedgroepen' niet.³² Een oververtegenwoordiging van een van beide groepen leidt niet tot een in demografisch of politiek-inhoudelijk opzicht andere partij of politieke richting. Protestant en katholieken kunnen zich op die vlakken goed door elkaar vertegenwoordigd weten. Daarbij is het zo dat de ledenachterban als geheel in de periode 1999-2008 enigszins naar rechts lijkt te zijn opgeschoven. Dat bleek niet alleen zo te zijn in overkoepelende ideologische termen van links-rechts zelfplaatsing; ook ten aanzien van enkele afzonderlijke politieke vraagstukken lijkt verschuiving in rechtse richting te hebben plaatsgevonden. Dat geldt dan niet voor het onderwerp euthanasie, maar wel voor een tegenwoordig wellicht zwaarderwegend vraagstuk als dat met betrekking tot de Europese eenwording. Het gemiddelde standpunt ten aanzien van criminaliteit duidt op een geprefereerde hardere aanpak, en allochtonen hebben zich naar de mening van het gemiddelde CDA-lid simpelweg aan te passen aan de Nederlandse cultuur en gewoonten. Een conservatief standpunt ten aanzien van juist deze maatschappelijke en politieke vraagstukken, die door vele Nederlanders worden gerekend tot de allerbelangrijkste nationale problemen, geeft gemakkelijk en met recht een indruk van een verrechtsing van het CDA, althans wat zijn leden betreft.³³ Maar misschien niet overtuigend of niet rechts genoeg, speculeren we nog een keer met de verkiezingsuitslag van 9 juni 2010 in het achterhoofd.

Terug naar de bloedgroepen. Waarom steekt die term toch zo nu en dan de kop op? Is het misschien pure, strikte religieuze en kerkelijke identificatie die een rol speelt? Een protestants CDA-lid mag in dat geval qua achtergrond en opvattingen inwisselbaar zijn voor een katholiek CDA-lid, hij of zij blijft protestant, dus niet 'één van ons'. En andersom. Indien een dergelijke kerkelijke identificatie de verklaring zou zijn voor het op gezette tijden opduiken van het begrip 'bloedgroep', zou men trouwens mogen verwachten dat dat voor beide groepen geldt: protestanten klagen over te weinig protestanten op zichtbare (top)posities in de partij, katholieken doen hetzelfde over te weinig katholieken. Maar de in de inleiding van deze bijdrage genoemde voorbeelden uit het voorjaar van 2010 doen een mogelijk andere verklaring vermoeden. De term 'bloedgroep' werd van stal gehaald

bij een gepercipieerde ondervertegenwoordiging van zichtbare katholieken uit het zuiden, en dan met name uit Limburg en Brabant. Zo hielp een hoog op de lijst geplaatste katholiek uit de Randstad of uit Twente kennelijk niet om dat gevoel van ondervertegenwoordiging weg te nemen. Het gaat hierbij aldus om regionale vertegenwoordiging: geen religie, maar regio. Opvallend genoeg werd deze keuze voor regio wel onverbloemd gemaakt door de CDA-afdelingen van vijf grote steden in Noord-Brabant, die in juli 2010 expliciet aangaven een Brabander te willen als nieuwe landelijke partijvoorzitter.³⁴

Waarom dan toch zo vaak de term ‘bloedgroep’ erbij gehaald? Een mogelijke verklaring daarvoor zou weer zijn dat het hameren op regionale vertegenwoordiging zowel minder substantie zou hebben als minder effectief is. Alle partijen kampen met het probleem van regionale spreiding van kandidaten op hun verkiezingslijsten en tegenover één provincie staan altijd elf andere. Door het probleem te presenteren als een verschil veroorzaakt door bloedgroepen of als een bloedgroepenstrijd tussen religies wordt het een heel specifiek CDA-probleem, met een nog altijd voor velen bekende achtergrond en geschiedenis, en krijgt het een veel zwaardere lading. Religie als vlag die een regionale lading dekt?

- ⁴⁰ *Niet bij brood alleen*, 9.
- ⁴¹ Ibidem.
- ⁴² *Om een zinvol bestaan*, 5.
- ⁴³ Ibidem, 14.
- ⁴⁴ Ibidem, 16.
- ⁴⁵ *Appèl en weerklank. Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*, CDA (1983); *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving. De samenhang tussen economie, cultuur en politiek*, CDA WI (Den Haag 1984) 43.
- ⁴⁶ *Uitzicht. Samen werken voor morgen*, 3.
- ⁴⁷ Ibidem, 3-4.
- ⁴⁸ Ibidem, 6.
- ⁴⁹ Ibidem, 20.
- ⁵⁰ *Verantwoord voortbouwen*, 5.
- ⁵¹ Ibidem.
- ⁵² Ibidem, 6.
- ⁵³ Ibidem, 7.
- ⁵⁴ Zie hierover ook: J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een Christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek* (Soesterberg 2002) 27.
- ⁵⁵ *Wat echt telt*, 10.
- ⁵⁶ Ibidem, 17.
- ⁵⁷ Ibidem, 113.
- ⁵⁸ *Samenleven doe je niet alleen*, 44.
- ⁵⁹ Ibidem, 52.
- ⁶⁰ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, 8.
- ⁶¹ Deels gepubliceerd onder de titel 'Het wachten moe.' Bijvoorbeeld: *Vertrouwen in talent. Ruimte voor onderwijs met een missie*, CDA WI (Den Haag 2001).
- ⁶² *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, 8-9.
- ⁶³ *Vertrouwen in Nederland*, 13.
- ⁶⁴ Vergelijk de gelijknamige uitgave van *Christen Democratische Verkenningen* (zomer 2005) onder redactie van G. van den Brink, T. Jansen en D. Pessers.
- ⁶⁵ *Vertrouwen in Nederland*, 45.
- ⁶⁶ Ibidem.
- ⁶⁷ *Slagvaardig en samen*, 81.
- ⁶⁸ *Niet bij brood alleen*, 12.
- ⁶⁹ Ibidem.
- ⁷⁰ *Om een zinvol bestaan*, 71.
- ⁷¹ Ibidem, 74.
- ⁷² Ibidem.
- ⁷³ Zie respectievelijk: *Uitzicht. Samen werken voor morgen*, 28; *Verantwoord voortbouwen*, 75; *Wat echt telt*, 28.
- ⁷⁴ *Samenleven doe je niet alleen*, 40.
- ⁷⁵ Ibidem, 41.
- ⁷⁶ Ibidem, 57.
- ⁷⁷ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, 23. In het conceptprogramma stond in plaats van 'nieuwkomers' nog 'multiculturele samenleving'.
- ⁷⁸ Ibidem, 68.
- ⁷⁹ Balkenende, *Anders en beter*, 62; zie ook de bijdrage van Van Kersbergen in deze bundel.
- ⁸⁰ *Vertrouwen in Nederland*, 12.
- ⁸¹ Ibidem, 25.
- ⁸² Ibidem, 32.
- ⁸³ Ibidem.
- ⁸⁴ *Slagvaardig en samen*, 13.
- ⁸⁵ Ibidem.
- ⁸⁶ Ibidem, 15.
- ⁸⁷ www.cda.nl/Waar_staan_we_voor/Standpunten/Homohuwelijk/Homohuwelijk.aspx (geraadpleegd 2 september 2010).
- ⁸⁸ R. Zwart en A. van Kessel, 'Van zuil naar brug. Het CDA en de integratie van minderheden (1980-2005)' in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2005. God in de Nederlandse politiek* (Den Haag 2005) 51-61.

Bijdrage Koole en Van Holsteyn

- ¹ Onder andere *Het Financieel Dagblad*, 11 juni 2010.
- ² *Nederlands Dagblad*, 26 maart 2010.
- ³ *De Volkskrant*, 11 juni 2010. Voor Brabant is in vergelijkbare zin wel geweest op het feit dat een prominent Brabants Kamerlid, Pieter van Geel, niet meer verkiesbaar was.
- ⁴ *NRC Handelsblad*, 15 juni 2010.
- ⁵ R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992) 112-113.
- ⁶ Zie onder anderen: H.-M.Th.D. ten Napel, 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992); D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992); J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*

1945-1980. II, *Heroriëntatie en integratie (1963-1980)* (Nijmegen 2000); M. ten Hooven en R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (Amsterdam 2008).

⁷ *NRC Handelsblad*, 14 juni 2008.

⁸ H. Borstlap en C.J. Klop, *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* (Franeker 1980) 92-93.

⁹ *De Volkskrant*, 11 oktober 2005.

¹⁰ Zoals ook nog na de nederlaag op 9 juni 2010, toen Gerrit Braks opmerkte dat er in de top van het CDA 'een betere mix moet komen van protestanten en katholieken', waarbij hij overigens direct aantekende dat het dan niet zozeer zou gaan om geloofsbeleving maar om cultuurverschillen; zie *NRC Handelsblad*, 15 juni 2010.

¹¹ Dit onderzoek uit 1999 was mede geïnspireerd op een eerder onderzoek van april 1986, waarvan de oorspronkelijke data echter verloren lijken te zijn gegaan.

¹² Zie voor een vergelijking tussen partijen R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Fuseren is vooruitzien. Over de partijleden van ChristenUnie, CDA en SGP' in: J. Hippe en G. Voerman ed., *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010* (Amsterdam 2010) 197-216; J. den Ridder, J.J.M. van Holsteyn en R. Koole, 'De representativiteit van partijleden in Nederland'. Bijdrage aan de 'democratic audit' (nog te verschijnen); J. den Ridder, J.J.M. van Holsteyn en R. Koole, 'Partijen in spagaat? Eensgezindheid en meningsverschillen onder leden van Nederlandse politieke partijen', *Res Publica* 52 (2010) 199-227; zie ook: J.J.M. van Holsteyn en R. Koole, 'Wie zijn eigenlijk de leden van de PvdA? Een onderzoek', *Socialisme en Democratie* 57 (2000) 93-104; J.J.M. van Holsteyn en R. Koole, 'Generaties christen-democraten. Enkele bevindingen van een onderzoek onder CDA-leden', *Christen Democratische Verkenningen* 20 (2000) 10-21; R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Partijleden in perspectief. Kiezers en leden vergeleken' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2000) 93-124.

¹³ K. Arts, 'Ontwikkelingen in kerkelijkheid en kerkbezoek (1999-2008)' in: *Religie aan het begin van de 21e eeuw*, CBS (Heerlen 2009) 41-46.

¹⁴ Den Ridder, Van Holsteyn en Koole, 'De representativiteit van partijleden in Nederland'. Overigens was de gemiddelde leeftijd van leden bij D66 in 1986, 1999 en 2008 respectievelijk 43, 47 en 62; bij de PvdA 50, 54 en 58; en bij de VVD 53, 57 en 51.

¹⁵ De term 'werkstatus' geeft het antwoord weer op de vraag wat men op het moment van de enquête deed of welke situatie van toepassing was: 'ik verricht betaald werk', 'ik heb betaald werk verricht maar doe dat nu niet (meer)', of 'ik heb nooit betaald werk verricht'.

¹⁶ Zie voor dit debat onder anderen: K. Aarts en J. Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space, 1989-2006', *Acta Politica* 43 (2008) 203-234; G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Scientific progress, educated guesses or speculation? On some old predictions with respect to electoral behaviour in the Netherlands', *Acta Politica* 43 (2008) 180-202; H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy. Party system change in the Netherlands', *Comparative European Politics* 5 (2007) 282-302.

¹⁷ G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Where to from here? Revamping electoral politics in the Netherlands', *West European Politics* 20 (1997) 93-118; Pellikaan, De Lange en Van der Meer, 'Fortuyn's legacy'; H. Pellikaan en M. Trappenburg ed., *Politiek in de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2003).

¹⁸ K. Aarts en H. van der Kolk ed., *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005).

¹⁹ G. Voerman, 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie' in: Aarts en Van der Kolk, *Nederlanders en Europa*, 44-63, aldaar 63.

²⁰ H. Pellikaan en G.J. Brandsma, 'Opvattingen van politieke partijen over Europa' in: H. Vollaard en J. Penders ed., *De spankracht van de Europese Unie. Gaan democra-*

tie en uitbreiding samen? (Utrecht 2007) 161-178; H. van der Kolk en K. Aarts, 'Opkomst en uitslag' in: Aarts en Van der Kolk ed., *Nederlanders en Europa*, 183-206, aldaar 201.

²¹ R.A. Koole, 'De tweede grote wending. Een Europese scheidslijn in Nederland?' in: M. Bovens, H. Pellikaan en M. Trappenburg ed., *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1998) 58-81, aldaar 62; H. Vollaard, 'Eurosceptis en protestantisme in Nederland' in: H. Vollaard en B. Boer ed., *Eurosceptis in Nederland* (Utrecht 2005) 151-176.

²² *De Volkskrant*, 30 december 2009 (citaat), *NRC Handelsblad*, 30 maart 2010, *Nederlands Dagblad*, 24 april 2010.

²³ Zie voor het CDA-ledental de website van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP): www.dnpp.nl/themas/lt/perJaar/2008.pdf; zie verder: Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 147-180; G. Voerman, 'De ledentalen van politieke partijen, 1945-1995' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1996) 192-206.

²⁴ G. Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005) 217-244, aldaar 239.

²⁵ Dit gegeven is er een serieuze aanwijzing voor dat de relatief lage respons onder de leden van het CDA in ieder geval niet betekent dat uitsluitend de actieve leden aan het onderzoek hebben deelgenomen.

²⁶ Bij de andere in 2008 onderzochte partijen bedraagt het vergelijkbare aandeel leden dat zegt tamelijk of zeer actief te zijn 18 procent (ChristenUnie), 20 procent (GroenLinks, SGP), 21 procent (PvdA), 29 procent (D66) en 36 procent (VVD).

²⁷ Zie http://static.rnw.nl/migratie/www.wereldomroep.nl/furniture/rnw/nl/brief_balkenende_fortuyn-redirected.

²⁸ *NRC Handelsblad*, 12 juni 2010.

²⁹ *Het Parool*, 23 juli 2010.

³⁰ T. Bale en T. Bergman, 'Captives no longer, but servants still? Contract parlia-

mentarism and the new minority governments in Sweden and New Zealand', *Government and Opposition* 41 (2006), 422-449.

³¹ De positie van weinig geliefde partner in een coalitie deelde de PVV overigens met de Partij voor de Dieren (PvdD). Deze laatste partij had slechts twee Kamerzetels en leed op dat moment in de peilingen een marginaal bestaan. Om die reden, alsook mogelijk om het feit dat deze partij voortdurend felle kritiek had op het door CDA-minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit Gerda Verburg gevoerde beleid, werd zij door de CDA-leden niet gezien als (gewenste) regeringspartner.

³² Ook anderszins is er onder leden van het CDA geen grote politiek-inhoudelijke onenigheid, zij het dat de interne verdeeldheid zowel in 1999 als in 2008 een fractie groter is dan bij D66, PvdA en VVD. Van vleugelvorming van enige omvang binnen het CDA lijkt dan ook geen sprake te zijn, niet op basis van religie en evenmin op basis van andere interne scheidslijnen of onderscheidende kenmerken. Zie Den Ridder, Van Holsteyn en Koole, 'Partijen in spagaat?', 219.

³³ H. Schmeets, 'Probleemgebonden stemgedrag' in: *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten* (Voorburg en Heerlen, 2008) 129-136, aldaar 129.

³⁴ Zie *NRC Handelsblad*, 27 juli 2010.

Bijdrage Van Holsteyn en Irwin

¹ *NRC Handelsblad*, 3 juli 2010.

² M. Metzke, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Nijmegen 1995); F. Duncan, "'Lately, things just don't seem the same". External shocks, party change and the adaption of the Dutch Christian Democrats during "Purple Hague" 1994-8', *Party Politics* 13 (2007) 69-87; K. Versteegh, *De honden blaffen. Waarom het CDA geen oppositie kan voeren* (Amsterdam 1999).

³ F. Duncan, 'A decade of Christian Democratic decline: the dilemmas of CDU, ÖVP and CDA in the 1990s', *Government and Opposition* 41 (2006) 469-